

## Ősépítmények – templommá nemesedve

A Móra Ferenc Múzeum évkönyvét lapozgattam egy hűvös könyvtári teremben, talán három évtizeddel ezelőtt. Szentí Tibornak, a vásárhelyi tanyavilág kutatójának dolgozatát olvastam, s a szövegmezőben bandukolva írásának egy olyan részletéhez érkeztem, amelynél elállt a lélegzetem: minden idők hajlékot építő emberéről szólt. Egy vénségesen vén parasztember jó tanácsa? Imádság?

*„Ha a mezőn utolér az alkony, oszt szögény fedjednek nincs hova lönnöd, kuporoggy lé, magad körül körbe, mind a tíz ujjaddal vagy a bicskáddal kapard ki a földet, amég belegömbölyödve, akár a csikasz, nem láccol ki belőle.*

*Aztán vágj egy kéve nádat, oszt sorjába állícsd a gödör szélire. Csatold lé a derékszíjadat, oszt kösd át fönt a nád kontyát, hogy szét ne hulljon. Húzd lé a nadrágodat, amit elül akassz a bejáratra. Takarózz a kabátodba!*

*Möglátod, hogy nem vösz mög az isten hidege.”*

\* \* \*

Milyen épített környezetben lakunk? Betonmonstrumok között, jó esetben téglaházban. A formákat a tömeges gyártás határozza meg, legtöbbször szemernyi beleszólásunk sincs, a tervezők egyeneseket húznak, derékszögeket szerkesztenek. Városaink újabban összetévesztésig hasonlóak egymáshoz bárhol a világon, és az építőanyag-gyártó nagyipar is ugyanazt kínálja. Mindez végül is megfelel, nem tiltakozunk, de valami elvágyódás ott munkál mindnyájunkban. Ki érti, hogy a minden komfortot felsorakoztató városi lakásból legalább néhány hétre, vagy akár csak gondolatban a régi parasztházba kívánkozunk? Ott találunk megnyugvásra, hiszen abban minden emberléptékű.

Induljunk el egy másik szálon! A gyermekrajzok ahhoz a régi világhoz vezetnek el, amely körülölelt bennünket. Még ízelgetni is jó az ilyen

fordulatokat: kerek erdő, kerek világ. A többgenerációs lakótelepi csemete nyeregvetős házat rajzol, a ház kéménye füstölög. A napocskának – lám, becézi! – arca lesz; a gyermek kis keze nyomán minden étellel telik meg. „Őszinte ember”-korunkban mindnyájan ilyen ábrákat hagyunk hátra valahány, kezünk ügyébe kerülő papírlapon, s ezt teszi minden újabb generáció, annyira belénk van kódolva.

A parasztház falait esztendőnként újratapasztották, aztán hófehérre meszelték, ahogy illik. Az újabb sárrétegekkel a szögletek mind kerekdedbé váltak. A tapasztás: simogatás. A szeretet kézmozdulatait esztendőről esztendőre mihozánk formálták a házat.

Mindezek a gondolatok az architektúra mesterei fejében is megfordulnak. Igyekeznek becsempészni ezt a formavilágot, a szerves gondolkodást. Az idő kerekét nem forgathatjuk vissza, de a múltbeli tapasztalatokat, korunkhoz igazítva, miért is ne alkalmazzánk mindnyájunk örömére.

\* \* \*

Bernard Rudofsky *Építészet építészek nélkül* című, 1964-ben New Yorkban kiadott, angol nyelvű (azóta szerbre is lefordított) könyve áttekinti a természeti népek lakó- és gazdasági építményeit, amelyek meglehetősen formagazdagokkal és célszerűséggel örök fogódzók lehetnek a megújulást kereső tervezők számára.

E tartományban magától értetődően valósul meg a mindig is hangoztatott hármaskövetelmény: a rendeltetés, a megformálás és a felhasznált anyag, amely legyen olcsó, helyben található, lehetőleg a természettől kapott. Hozzátehetjük: a népi építészetben ezek harmonikus egysége nőgatás nélkül is mindig megvalósul.

\* \* \*

A néprajzban mind jobban kopogtat egy összetett módszer, a vizuális antropológia. A múlt-

tudományok leginkább az írásos hagyatékokra támaszkodnak. Az újabb iskola képviselői tiszteletben tartják és jól ismerik a szakirodalmat, de leginkább látni és láttatni akarják vizsgálódásuk tárgyát. A képi hagyatékok felé fordulnak, és nem restek maguk is előállítani ilyeneket, azaz fényképezve kutatni.

Nekem megadatott, hogy gyermekkoromtól ismerjem a magyar falvak világát. A paraszti kultúra akkor még szerves egészet alkotott. Ezzel szemben erre az időszakra esik.

Nem vesztettem, hanem nyertem azáltal, hogy fényképeket gyűjtök. Ha egy varázsütésre valóságos tárgyká válnának a képeim, nincs a világon akkora múzeum, ahová beférnének – mondtam ki igazamat egyik kiállításom katalógusában.

A fényképezve gyűjtés – nevezhetjük tevékeny vizuális antropológiának – mind tudatosabban vált munkamódszeremmé az 1960-as évek közepétől, amikor viszont már keresni kellett gyermekkorom világának megmaradt szeleteit. Az életdarabkák itt marasztalására kínálkozik a fényképezőgép.

A fotó a századmásodperc töredékét rögzíti – az optikai művelet értelmezése szerint. Vanak pillanatok, amelyekben összesűrűsödik az idő: amikor olyan jelenséggel találkozunk, amely egyetemes mondandójával ősidőktől meghatároz bennünket. Most is féltőn fogja a kezünket, és hogy megmaradjunk, a jövőben is kísérőnk lesz.

Idősödvén mind tágabban értelmezem a hagyomány fogalmát. A bevált tapasztalataink összessége lenne? Mindaz a sok tudnivaló, amellyel sikeresen fennmaradtunk? Ez lehet az oka, hogy oly makacsul kísér bennünket az úgynevezett huszonnegyedik óra.

\* \* \*

Megszoktuk, hogy a szakmunkák a parasztházzal, esetleg az egyosztatú csőszházzal kezdődnek, aztán igyekeznek megérkezni a pompás kastélyokhoz és katedrálisokhoz. Miért ne lenne tanulságos egy épp ellenkező irányba induló vizsgálódás? Az a szemlélet, amely az egyszerűben is meg tudja látni a nagyszerűt, az építészeti alapműveleteit, egészen az origóig.

Rég volt, de mintha ma lenne: a bajai szőlőkben bukkantam rá egy pompás, fehér kupolájú

tyúkólra. Lenyűgözött. Ha megnézzük a mellette álló, a baromfikat etető asszonyt, látjuk, hogy a kupola legalább 3,5 méter magas volt. Frissen meszelt palástját szellőzőlyukak fekete foltjai bontották meg izgalmas kompozícióban. A hajdan tehető gazda téglából rakatta. Bevakolták, lemeszelték.

Amikor egy ritkaságot találunk, joggal véljük, lesznek még ilyenek a környéken. Továbbirányítottak a közeli Bátmonostor felé. Ott egy tömzsibb példányt találtam. Továbbindultam az észak-bácskai részekre, a környéket jól ismerők, juhászok, mezőőrök, postások eligazításai szerint. Mondták, a határ másik oldalán, a bunyevác tanyákon kokosinyacnak nevezik az ilyeneket.

A bajai szőlőkben talált kerekől a Niger menti falvak hasonló formájú gabonatarlóit juttatta eszembe. A National Geographic afrikai falvak életéről szóló képriportjai megcsodáltatják velünk az ottani lakó- és gazdasági épületeket, amelyek született formaérzékről tanúskodnak. Timbuktu az agyagépítészet csodája: Mali okkal egyik hazája a sárból való építkezésnek, mert esőfelhők ritkán látogatják.

Megdöbbenő, hogy itt, a Kárpát-medencében is felbukkannak a törzsi kultúrára jellemző építmények, miközben a közvetlen kapcsolat fel sem merülhet. Mindezek a csodák Közép-Európában, éppenséggel kontinensünk mértani közepén? Rabja lettem az „alig-épületek” felkutatásának: rendre megörökíteni és rendszerbe állítani a kor divatjától, mérnököktől és előírásoktól függetlenül létező építészetet.

Az 1970-es és 1980-as években még volt lehetőség gyűjteni a velünk született, ösztönös építőhajlamunk termékeit – fotósmáhhámmal tanyától tanyáig, pásztorszállástól pásztorszállásig gyalogolva.

Ha valahová megérkeztem, máris a faluszéli házak felé indultam. Aztán megcsodáltam a szekérút túloldalán kezdődő tágas libalegelőn a szárnyasoknak készült, egy idényre szóló kis menedékeket. Fölkérem a földművelés nomádjait, a vándordinnyéseket. Még távolabb, a pusztáig, a legelők népének birodalmába jutva, megörökítettem alig ismert világukat.

A képi rögzítésen kívül erre más módszer nincsen, hiszen az őseépítmények nem nemes anyagból készültek, hanem leginkább sárból és

nádból, némelyek téglából, fából. Itt marasztalásukra a műemlékvédelem módszerei többnyire nem alkalmazhatók. A csak néhány esztendeig fennmaradó, de nem ritkán csodálnivaló formáérzékről tanúskodó „tákolmányok” voltaképpen ősmaradványok. Eltűnnek, aztán újra megszületnek, mert annyira kézenfekvő megoldások.

Az architektúrának kétesztendőnként van nemzetközi seregszemléje Olaszországban, a képzőművészeti biennáléval váltva egymást. A legutóbbi, 2014. évi, 14. Velencei Nemzetközi Építészeti Biennálé jelszava ez volt: „Fundamentumok”.

Jó fél évvel a pünkösdi megnyitó előtt fölkeresett Jakab Csaba és Márton László Attila azzal az elképzeléssel, hogy a magyar pavilon egyik termének főfalát az ősépítmenyifotóim borítsák be. A terv megvalósult. A hatvanhat országot mozgósító biennálét fél évig láthatta a nagyközönség.

Térjünk vissza a gyűjtés fáradságos, ám sok örömet nyújtó évtizedeire! Esélyt ad egy ilyen kutatásra, hogy Alföldünk átmenet a kontinentális klímájú eurázsiai sztyeppe felé, s ez kedvez a tapasztott építmények fennmaradásának. Keresztül-kasul járva országunk archaikusabb életformákat őrző keleti felét, egyre gyűltek az analógiák. Nem feledkeztem meg a magyar Alföldnek a XX. században Jugoszláviához, majd Szerbiához került déli nyúlványáról sem.

Miként akkoriban a neves magyar folklorista, Erdélyi Zsuzsanna összegyűjtötte archaikus népi imádságainkat, akként népi építészetünknek a mai kortól szemernyit sem érintett mélyrétege sem süllyedt feledésbe az egyéni felismerésből vállalt, kitartó leletmentés révén.

A kerekólak Afrika törzsi építészetét idézik, viszont a pásztorépitmények a keletről jött, hajdan nomád állattartó népünk életformájának reliktumai. A gömbölyded, szabadtéri kenyérsütő kemencék mintha a kora középkori avar, magyar körtemplomaink formáját örökítenék tovább.

A néprajztudomány régtől följegyezte a kerekólakat. A pásztorépitményekkel jeles kutatóink foglalkoztak, leginkább a XX. század első felében. Mivel hasonlóak a legutóbbi időkig is előfordulnak, szükség volt rá, hogy újabb és átfogó gyűjtés induljon el. Arra törekedtem: műveltségünk e tartományának ne csak egy-egy töre-



Tyúkól a bajai szőlőkben (1978)

dékét, hanem lehetőleg az egészét rögzítsem.

A kutató jól teszi, ha vizsgálódását soha nem zárja le. Egy példa: 2013 szeptemberében a Magyar Művészeti Akadémia jóvoltából portréfilmet készített rólam Bicskei Zoltán rendező. A forgatás során Törökkanizsa környékén, egy tanyán sikerült újabb, tekintélyes méretű kerekólat megörökítenem.

Szinte belém égtek ezek a formák. Bárhol jártam a világban, megláttam a hozzájuk hasonlókat. Mongólia fölött átrepülve – micsoda látvány! –, a magasból úgy néznek ki a jurták, mintha apró csiperkegombákkal volna telehintve a fűtenger. Szerethető építmények. A *Pásztor emberek* című könyvemben írom: A jurta nem tökéletesíthető! A nemezsátor a keleti kultúrákban a világmindenség leképeződése. Eleink ilyenekben laktak.

Az erdőövezetbe felszorult hajdani legeltető népek, például a baskírok és a hakaszok emlékezetébe úgy beépült, hogy ma is felállítják az ünnepeiken. Dél-Szibériában, a hakasz és a tuva falvakban pedig a boronaházak között nyolcszögletű, félgömb tetejű megoldásokat is találunk: a



*Tanyai galambdúc (Orosháza, 1983)*

jurtaforma túléléseit. Sőt, a Jenyiszej menti sziklarajzokon egymás mellett látjuk a jurtát és a Szibéria-szerte ismert szögletes gerendaházat.

Bennünk, magyarokban is tovább élt a kerekded forma szeretete? Alföldünk az eurázsiai füves puszta legnyugatibb darabja. A már rendkívül ritka, de pár generációval ezelőtt még nagy számban előforduló kerekólak volnának ennek a formavilágnak az örökösei, a bennünk munkáló kerek forma reliktumai? Várhatnánk arra, hogy ezt a tudomány mondja ki, de a művészembernek nem tiltott, hogy megérzéseit tegye közzé.

A patinás néprajzi közlésekben volt szó esetenként a boglyakemence alakú gabonátárolókról, például két pazar példánya látszott egymás mellett egy szegvári parasztudvarról készült fotón. Láttam archív felvételt nagyiváni előfordulásukról, de ma nincs, aki legalább a helyét megmutatná. Felidéződik egy Szolnok megyei, tiszaderzsi kerekől fényképe az Ethnográfiaiból. Később idegenforgalmi kiadványokban találkoztam Délvidéken található kerek tyúkólakkal.

Elgondolkodtató, hogy az általam ősepítményeknek nevezett alkotások úgynevezett „tanu-

latlan” emberek kezétől születtek, akik nem tudhattak a tőlük térben és időben oly távoli előképekről, rokonságról.

Miután összegyűlt az elegendőnek ítélt vizsgáló, megállapíthatjuk a törvényszerűségeket. Először is temérdek analógiát kellett összeszedni – nagy számban fényképeztem kevésbé szépeket, félig összedőlteket is. Könyvbe, kiállításra nem kívánkoznak, de kaptam már fejmosást építészektől, hogy még nem volt olyan publikációm, amely ezeket is megmutatná.

Kinti kenyérsütő alkalmatosságokat – melyeket sokfelé lacikemencének becéznek – akkor is készítettek, ha a lakóépületben még megvolt a sütésre is alkalmas búbos kemence. Szép időben, amikor már nem kellett fűteni, az udvarba települt át a kenyérsütés.

Az utca felől közelítve egy falusi, de akár tanyaépület is rendszerint követi a kor divatját, hátul, a nem mutogatott végeken azonban a régi korok megoldásai teremődnek újra. Elöl a kőműves, a hatósági előírások meg a kapható építőanyagok vezényelnek. Hátul, ahová csak fillérek jutnak, valami időtlen birodalomba pottyanunk. Évezredekben mérhető a távolság az utcafront és a tanyaudvar hátulja között!

Kemencefotók igazán nagy számban gyülekeztek az évek során. A kemence makacs fennmaradásának az oka az emberek ragaszkodása a szájízük szerinti házikenyérhez – persze, a benne süttött hizott liba is főséges. Máskor az kegyelmezett meg az udvari kemencéknek, hogy füstölők is voltak egyúttal: ezek a széles kéményű változatok, ahol jól elfértek a kolbásztartó rudak.

A kenyér és annak szülőanya, a kemence, népünk szemében szent dolog. Lakott tanyában soha nem találtam elhanyagolt kemencét. Tavaszonként gondosan újratapasztották és kimeszelték őket. A fehér a tisztaság színe, de az is igaz, hogy a mész a legolcsóbb vízlepergető anyag. Kevésbé esős vidékeken ennyi épp elég, hogy megmaradjanak. Nem kell kis cseréptetőt építeni föléjük, mint a Dunántúlon.

Szülővárosomban, Gyomaendrődön is lett egy szép lacikemence az Endrődi Tájház tágas udvarán a képzőművész hajlamú igazgatónak köszönhetően. Amint belépünk a kapun, szinte odaszegeződik a tekintetünk, pedig az udvar leg-

végében áll. Büszkén felmagasodik, mert előbb egy kis dombot hordtak alá. Talán csak térdmagasságú, de ettől az építmény a szó átvitt értelmében is megemelkedik. Zseniális megoldás.

Mindegyik kemence más egyéniség. A mindszenti tanyán szinte pillangó, Bugacon pedig valami robusztus őszallatra emlékeztet. Gazdája büszkén simul hozzá, mintha azt mondaná: Ezt én csináltam. Tennénk ilyen vallomást a lakótelepi betonfalnál? Mind jobban fölsejlett, hogy a szeretve megalkotott tűzhelyek szakrális építmények.

Az „ősépítmény-vadászat” legnagyobb trófeáit a Dél-Alföld és a bihari határszél tartogatta számomra: hajdani módos gazdáknál talált hatalmas, „kőlábas” kukoricagórék, lenyűgöző, érthetetlenül erős lábakon álló galambdúcok. Messzire vezetik gondolatainkat ezek az elképesztő tömeghatású építmények.

Az Alföld nyelve szerint a „kőlábas” téglából valót jelent, ezt aztán vakolják és meszelik. A Hódmezővásárhely zsíros feketeföldjeit művelő nagygazdák gigantikus méretű kukoricagórékat emeltek az udvarukban.

A góré: csöveskukorica-szárító és -tároló. Másfél méternél szélesebb nem lehet, mert akkor a ritkásan hagyott lécek közé hordott kukorica befülled. Ekkora terhelésnek bőven ellenáll, ha két oldalát akácfa oszlopok támasztják meg.

Gondolkodóba esünk, hogy miért kellene ide a fehérre meszelt, méltóságot sugárzó, valójában teljesen fölösleges támfalak. Szinte akkorák, mint az évszázadokkal korábbi templomoknál. Jól emlékszem, egyszer a tanyabejáróból visszapillantva jöttem rá, hogy még a lakóépületen is túlnó a góré. Messziről elsőként erre esik a tekintetünk, ez „köszön” az érkezőnek. Rangjelző építményről van szó. Netán annál is többről?

A Csongrád megye gazdagon termő földjein épült tanyákon a hombárok is méltóságteljesek. Azokban a búzát, mint errefelé nevezik, az „életet” őrzik.

Az Orosháza határában talált galambdúc az ősi megalit építészetet idézi fel: a Stonehenge-et, a bolíviai Napkaput, a távol-keleti kultúrák gigantikus kapuit. Jakutföldön is fényképeztem ezekhez hasonló, megalit hatású kaput, de az fából készült.

Mindmáig vitatkoznak azon, hogy a letűnt civilizációk rejtélyes kőkolosszusait egyáltalán hogy tudták felépíteni. Két gigantikus kőoszlop, egy harmadik, amely odafönt összeköti őket, és micsoda tömeghatást teremt. Ez a tudás belénk van kódolva – a győztes római hadvezérek is diadalkapu alatt masíroztak be az Örök Városba.

A bihari országszájelen 2005-ben fényképezett másik téglalábazatú galambdúc láttán joggal vetődik föl a kérdés: a tövében álló asszonynál háromszor magasabb monstrum igazából miért van? Felküldenék egy gyereket levesnek való fiókáért ilyen magasba? Jó szívvel nem tennénk meg. Különös, hogy galambot ott is tartottak, ahol a húsát nem szerették. A galambdúc az udvar ékessége, már-már azt mondanánk, kultikus építmény.

Ami egyéni ambícióként indult, sokak szemét kinyitotta erre az elementáris erejű világra. Öröm volt látni, milyen széles réteget érintett meg a hazai és külföldi kiállítások sora meg az *Ősépítmények* című könyvem.

Pap Gábor művészettörténész, akinek unszolására Kiskunhalason mutattam be először a kollektívát, a Csontváry Stúdió katalógusába írta 1983-ban:

*„Kunkovács László fényképeit nézegetve a kérdőjelek sokasága rajzik fel előttünk. [...] Hogy lehet az, hogy mindeddig nem vettük észre: az építészet ősfomái itt lapulnak telkeink tövében, úgyszólván karnyújtásnyira még a nagyvárosi ember hajlékaitól is? Hogy lehet az, hogy mindeddig nem döbbsentünk rá: szakrális épületeink – kerek vagy hosszanti terű templomaink – „makkettjei” nem csak az alapító királyok kezében lelhetők föl, közép- vagy újkori festményeken, szobron, de a maguk kézzelfogható valóságában is megismerhetők mai mindennapos környezetünkben – mint kerekólak vagy »lacikemencék«: a tűz mini-szentélyei.”*

A 2000 óta három kiadásban megjelent *Ősépítmények* hatására egy közismert balmazújvárosi biogazda, Rózsa Péter birtokán már tizenhárom kerekől nőtt ki a földből. Az a fajta, amelynek előnyét a székkutasi tanyán bizonygatták: – Az effélében nem fázik meg a korai kismalac.

Ráéreztek arra, hogy a gömbölyded formának a legkisebb a hővesztesége.



A híres orfűi vendéglő udvarán a fényképeim alapján építettek hat kemencét.

A Héja-féle tanya galambdúca – könyvem címlapja – Somogyaszalón valósult meg, két fiatal kaposvári építész tervezte. A településen kívül álló, előkelő étterembe vivő bekötőút felénél egy ilyen kapun kell átsuhannia az autósoknak. Már ennyitől úgy érzi a vendég, nem akárhová érkezett.

A Badacsony hegyére Jankovics Tibor Ybl-díjas építész tervezte a 2014-ben felszentelt, kemence ihlette Szent István-kápolnát.

Rácz Zoltán Kós Károly-díjas építész is vallja, hogy az ősépítmények termékenyítő hatással voltak templomépítői életművére: ilyen a Jó pásztor ökumenikus templom a Hortobágyon és Ebes község református temploma.

Kishegyesre Csete György olyan jelképes kápolnát tervezett, amelynek belsejében – „a méhében” – kemence rejtőzik. A kemencekápolna a nándorfehérvári győzelem 550. évfordulójára készült. Méltósággal illeszkedik a bácskai tájba.

A Kossuth- és Ybl-díjas Csete György a Baján fényképezett, süveg alakú kerekólat említette az '56-os emléktemploma ihletőjeként. Én pedig őt tiszteltem meg azzal, hogy alkotását fölkerestem Kiskunmajsa határában.

Hosszan fürödtem az élményben. Tavasz volt. A fiatal nyírfaerdő millió levélkéje izgett-mozgott, az újjászületés világoszöldjei táncoltak a napfényben. Ilyen ölelésben fehérlett föl a csöppnyi tisztáson az emlékezés temploma. Csöndben, hogy a tavalyi avarnak se essen bántódása, újra meg újra körbejártam az épületet. Lefényképeztem, mert házi filozófiám szerint így közelebb kerülök hozzá. Elemezgetem, értelmezem, ezáltal megismerem. Végül dobozomba zárom és birtokba veszem, hogy majd átnyújtsam az arra érdemeseknek. Szent művelet.

Mindnyájunknak adódnak olyan alkalmak, amikor szebbé tehetjük a világot. Ezt cselekedte az a bajai parasztember és a híres építész is.

2015. február



*Csete György alkotásában az ősépítmény templommá nemesedik*